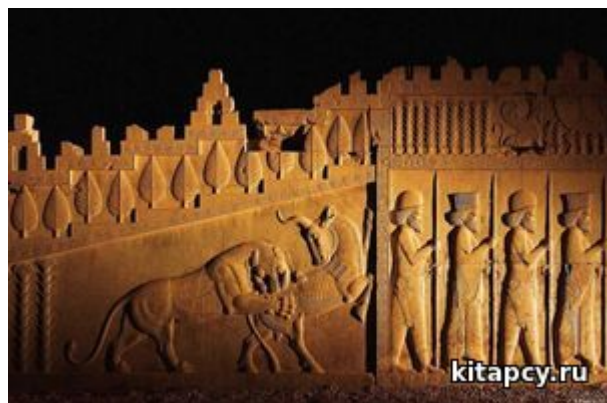

Eýranda türk tarykatynyň döwletleşmegi: Sefewiler

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 25 января, 2025

Eýranda türk tarykatynyň döwletleşmegi: Sefewiler EÝRANDA TÜRK TARYKATYNYŇ DÖWLETLEŞMEGI: SEFEWILER

Persler

Sefewiler ilki syýasy gurama däl-de, tarykat hökmünde guruldy. Şeýh Safiýuddin Erdebilliniň guran bu tarykatynyň düýp maksady mongollary yslamlaşdyrmakdy.

Elam siwilizasiýasyndan bäri geosyýasy ähmiýetini saklaýan Eýranyň geografik giňişligi birnäçe belli medeniýetleriň watany boldy. Miladydan öň VII asyrdan medler Beýik Pers imperiýasynyň düýbünü tutdy. Miladydan öň V asyrdan gurlan Pers imperiýasy şol bir wagtyň özünde pars medeniýetiniň kemala gelmegine uly goşant goşdy. Persler bütin Anadolyny eýeleýşi ýaly, territoriýasyny ownuk grek döwletleriniň çäklerine çenli giňeltdi. Häzir Günbatar taryhynda we edebi çeşmelerinde tiran deýin sypatlandyrylsalar-da, Pers imperiýasynyň iki beýik imperatory we Dariý adamzat taryhynda deňesine az ýetip boljak derejede kuwwatly döwlet gurmagy başardy.

Keýhysrow

Bu beýik imperiýanyň soňuny bolsa taryhyň iň beýik hökümdarlaryndan hasaplanýan Aleksandr Makedonskiý getirdi. Parslaryňky ýaly beýik medeniýeti diňe militaristik strategiýalar arkaly taryhyň çaňly sahypalaryna garmak mümkin däldi.

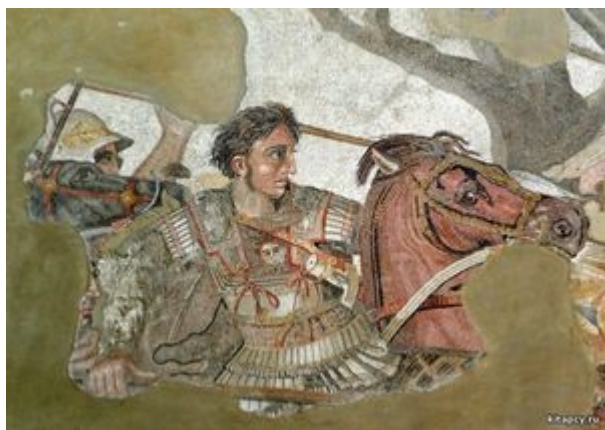
Barybir Aleksandr Makedonskiniň ölüminden soň bu döwlet başga-başga atlar bilen gaýtadan guruldy, emma bu gezek Rim imperiýasy ýaly uly döwletiň garşysynda ýaşamaga mejbur boldular.

Rimliler-de pars medeniýetini taryhdan öçürip bilmedi. Miladydan soň III asyrda Sasanylar imperiýasy gurlup, rim agalygy parslar tarapyndan ýykyldy. Sasanylar döwründe persler otparazlyk dinine uýdular we pugta milli binýat tutunmagy başardylar.

Yslamyň dogluşyndan soň Hezreti Omaryň (r.a) Kadisiýe, Nihawend söweşlerinde gazanan ýeňişleri Eýranyň territoriýasynda güýcli yslamlaşma döwrüniň başyny başlady.

Eýranlylar bir ýandan musulman boldular, bir ýandanam yslam

dünýäsinde ylymyň we medeniýetiň hak hossaryna öwrüldiler. Araplar syýasat, türkler harby ugur bilen gyzyklanar bolsa, parslar ylymda, sungatda we medeniýetde yslamyň altyn asyryny başlatdylar. Abbasyylardan soň seljuklylar we timuridler döwründe-de parslaryň bu funksiýasy üýtgemedi. Ýokary medeniýetleşen derejesi bilen eýran geografiýasy özüni basyp alan döwleti ahyr bir gün özi basyp alýardy.

Aleksandr Makedonskiý

- **Eýrandaky türk häkimiýeti we sefewiler**

1925-nji ýylda Gajarlar dinastiýasy häkimiýetden çetleşdirilýänçä Eýrany türk(men)ler dolandyrdy. Birnäçe türk hökümdary we dinastiýasy Eýranda köp sanly döwletleri gurup, eýran syýasatyny şekillendiripdi. Şol döwletleriň içinde gürrüňsiz, iň köp ünsi çekenide Sefewilerdi.

Sefewiler ilki syýasy gurama däl-de, tarykat hökmünde öňe çykdy. Şeýh Safiýuddin Erdebilliniň guran bu tarykatynyň düýp maksady mongollary yslamlaşdyrmakdy. Mongollar sefewileriň türkdügi sebäpli olara hoşniýetli çemeleşip, missiýalaryny ýerine ýetirmek üçin artykmaçlyklar berýärdiler. Mongollaryň beren bu artykmaçlygy sefewiýe tarykatynyň ümmülmez geografiýada san-sajaksyz mürit (sopy) toplamaga şert döretdi. Teýmirleň döwründe bu artykmaçlyklar has-da giňeldildi we sefewiýe tarykatynyň güýjüne güýç goşdy.

Sünni döwletdigine garamazdan, Akgoýunly döwleti sefewiýe tarykatynyň syýasy manýowr edinmegini üpjün edip bilen döwlet boldy. Tarykatyň täsirinden peýdalanmak islän Uzyn Hasan özüne esger bermegiň hasabyna sefewiýe tarykatynyň ýolbaşçysy Şeýh

Jüneyide erkin wagyz etmäge ýol berdi.

Netijede tarykat harby meselelere aralaşmak bilen bir hatarda birnäçe baýboş ulgamda propaganda işlerini geçirmäge mümkinçilik gazandy. Şeýh Jüneyit şol bir wagtyň özünde Uzyn Hasanyň uýasyna öýlendi we onuň uýasyndan Şeýh Haýdar atly ogly dünýä indi. Tarykadyň mundan beýläk syýasy taýdanam aristokrat nebereden öňbaşçysy hem-de dini funksiýalary öz boýnuna alyp biljek güýçli şeýhi bardy. Tarykat gysga wagtyň dowamynda sanlary onlarça müňe ýeten atly we pyýada goşun bölümlerini toplan, sebitiň iň esasy güýçleriniň birine öwürüldi.

Gajarlar dinastiýasy

• Şa Ysmaýlyň döwri we döwletiň esaslandyrylyşy

Tarykat Şeýh Ysmaýlyň döwründe güýjüniň kanoniki sepgidine ýetdi, çünki akgoýunlylar şol wagt öz içinde uly gapmagaşlykly uruşlary başdan geçirýärdi. Tarykat şol gowgaly döwürde adamlaryň sygyňan howpsuz gaçybatalgasyna öwürüldi.

Şa Ysmaýyl haýal etmän herekete geçilmese, sebitiň tutuşlygyna osmanly boýunturugynyň astyna girjekdigine göz ýetirip, 1500-nji ýylda müritlerinden we ýagdaýdan biynjalyk türkmen tirtaýpalaryndan güýçli goşun toplady.

Şa goşunyny jemländen soň ilkinji nobatda özüne we maşgalasyna uly ezýetler çekdiren Şirwanyň häkimi Ferruh Ýesaryň üstüne çozup, uly ýeňiş gazandy. Yzyndan ugruny Azerbaýjana gönükdirdi we şäherleri ýekän-ýekän basyp almagy başardy.

Akgoýunlylary Azerbaýjandan dolulygyna syryp-süpürüp aýyrmagy başaran Şa Ysmaýyl şaýy türkleriň «gyzyl almasy» bolan Töwrizi eýelemek üçin taýýarlyk işlerine başlady.

Agyr geçen söweşiň yzyndan 1501-nji ýylda Töwriz eýelendi,

Heşt-Beheşt tagtynyň täze hökümdary sefewileriň tarykat ýolbaşçysy Şeýh Ysmaýyl boldy.

Döwletini şaýy konsepsiýalarynyň üstünde guran Şeýh Ysmaýyl iki ýylyň içinde häkimiýetini Azerbaýjandan Yraga çenli giňeltdi. Elbetde, territoriýasy sünni dünýäniň lideri Osmanly bilen goňsudy we çaknyşyk gutulgysyz bolup görünýärdi.

1514-nji ýyla cenli dargynlylyk soňky derejesine çykdy. Ýowuz Soltan Selim Şa Ysmaýylyň artýan howpuna garşy şu hatyny ugradypdyr:

«Men ki, Osmanlylaryň hökümdary, gazylaryň serdary, gahrymanlaryň ependisi, külli iman duşmanlaryny ýykyp-mynjyradan, asyrymyzyň pyrgunlaryna, zalymlaryna howp ýagdyran, gopbamsy we zalym patyşalary öňünde baş egdiren Soltan Myrat han ogly Fatih Soltan Mämmet ogly Soltan Baýezit ogly Soltan Selim handyryn! Sen zalymlykda Eýranyň ganojak hökümdary Zahhaga we Afrasýaba meňzeýän sefewileriň şöhratly emir Ysmaýylysyň.

Saña şeýle ýüzlenýän ki, Allatagala «Biz ýer-gögi oýunjaga öwürmek üçin ýaratmadyk» diýipdir. Adamlara tewdi edilen işler sebäpsiz däldir. Bularda ynsan ruhunyň aralaşyp bilmejek syrlary bar. Bilýänsiňem, aňlaýansyňam, ylahy hökümlerden ýüz öwrenleriň, Allatagalanyň dinini ýykmaga dyrjaşýanlaryň hereketlerine külli musulmanlaryň we adalatsöýüji hökümdarlaryň gudratlary nisbetinde garşysyna göreşmegi parzdyr.

Sen barada aýdanda bolsa, eý, emir Ysmaýyl, sen ki, erbet ýoldasyň, yslam ynançlarynyň saffetini bozduň. Yslama bihormatlyk etmekde öňüňe adam geçirmediň. Sen musulmanlara garşy diýdimzorlugyň we sütemkärliگیň gapysyny açdyň. Musulmanlaryň ýurtlaryna çozduň, mähir-şepagaty we utanç-haýany bir ýana zyňyp, zulum etdiň, günäsiz musulmanlary ynjytdyň. Ikiýüzlilik perdesi astynda her tarapa bulagaýlygyň we pitne-pesadyň tohumyny ekdiň. Adamlaryň damagyny çalmakdan çekinmediň. Hem olaryň iň fazylatlylaryny, iň hormata mynasyplaryny ezdiň. Gara nebsiňe we zannyňdaky bozuklyklara uýup, dini-yslamyň emirlerini üýtgetmäge dyrjaşdyň. Haramlara

halal diýip, niye musulmany ifsat etdiň. Mesjitleri ýykdyň, kümmetleri we mazarlary ýakdyň. Alymlary we pygamber endimizini (s.a.w) neslinden gelen mübärek seýitleri öldürdiň. Kurany-Kerimi hajathana çukurlaryna atdyň. Hezreti Ebu Bekire we Hezreti Omara sögünip, hapa-paýyş sözler aýtdyň. Şu sanap geçenlerim seniň ýaramaz gylyklaryň bary-ýogy birnäçesidir. Dillere düşen şunuň ýaly hereketleriň sebäpli, alymlaryň kesgitli delillere esaslanyp seniň kapyrdygyňa, dinden çykyp mürtet bolandygyňa, aýratynam seniň we saňa tabyn bolanlaryň öldürilmeginiň wajypdygyna, mal-mülküňiziň talanmagynyň we aýal-ebtat, çaga-çugalaryňyzyň ýesir edilmeginiň mubahdygyna fatwa berdiler.

Şeýle ýagdaýyň garşysynda men, Allanyň emirlerini berjaý etmek, zulüm görenlere ýardam etmek üçin şagalaňlarda geýýän ýüpekli patyşalyk eşiklerimi çykardym. Sowudymy geýip, gylyjymy guşandym. Atyma münüp, Sapar aýynyň başynda Anadoly tarapyna geçdim, saňa tarap gelýäris. Kabul edilen karar esasynda seniň bilen söweşe girýäris. Allanyň ýardamy bilen zulüm gollaryny kesip taşlarys. Seni geçen ýerleriňde tutaşdyran ýangynlaryň astynda bogarys.

Maksadym – Alla ýol berse, seniň şalygyňy ýok edip, ejizleriň üstünden zulmuňy we pitne-pesadyňy aýyrmak. Saňa şu haty ýollamagymyň sebäbi-de, seni hakyky ynanja çagyrmakdyr. Pygamberiň düşünjesine we ynanjyna laýyk şekilde hereket edip, uruş başlamazdan öň saňa Kuranyň sözlerine uýmagyňy gylyçdan öň teklip edýäris. Wagtyň barka gowulyk bilen hakyky mezhebe gujak aç, tüýs ýürekden toba-ystygfar et, dogry ýola gel, gözüňi aç

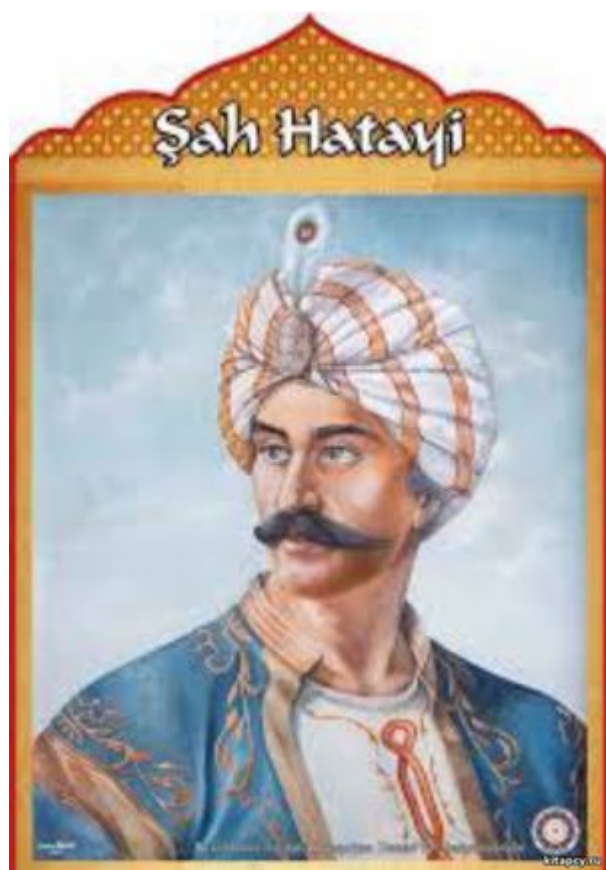
Dogry ýoly tap, netijede özüňe dolanyp gelmegi, hatalaryňdan el çekmegi, ünsli we batyrgaý ädimler bilen ýagşylyga tarap ýöremegi ündeýäris.

Hemmämiziň aýry dogma-dilegi bar. Ynsan aňy altyn-kümüş jöwherine meňzeş. Sap we sap däl topragyň arasynda bulaşyp durýar. Bu ýaramazlygy aradan aýyrmak üçin iň täsirli ýol wyždanyň çuňluklaryna inmek, bagyşlaýjy we goraýjy Allanyň bagyşlamagyny hakyky puşeymanlyk bilen islemekdir. Şu halda biz senden derhal ýurduňa dolanmagy, bikanun ýagdaýda bize

tabyn ýurtlardan zor bilen goparyp alan, owal atalarymyzyň aýak basan osmanly topraklaryny yzyna gaýtaryp bermegiňi-de saňa ündeýäris.

Eger howpsuz ýagdaýda asuda ýaşamagy isleýän bolsaň, aýdanlarymy wagt ýitirmän etmeli borsuň. Emma başyňa injection bela-beterlere garamazdan, eger häzirem güýçlügiňe ynanyp samsyklaç ýigitlik satmaga dowam etseň, zulumlaryň bilen garaört eden ýerleriňi nura gowuşdyrmak we seniň eliňden almak üçin az wagtdan soň dereleriňi çadyrlarymyzyň gaplap alandygyny we esgerlerimiziň ýerleriňizi basyp alandygyny görersiň. Ine, şol wagt gahrymançylyk mugjyzasy bolup, Allanyň goşunlarymyz hakyndaky eradasy amala aşar. Mundan soňy salamatlyk ýolunda öňe gidenlere salam bolsun».

Soňunyň nähili gutarandygy hemmäňize mälim...

Şa Ysmaýyl

• **Sefewileriň soňy**

Osmanly döwleti sefewileriň Anadoludaky güýjüni ýok edenem bolsa, hanedanlyk XVIII asyryň ortalaryna çenli ömrüni dowam

etdirdi.

Russiýanyň Eýran hinterlandynda artýan gegemoniýasy we barha köpelyän içerki gozgalaňlar bu hanedanlygyň soňuny getirdi.

Täze şalar geleňsiz we syýasatdan baş çykaryp bilenokdylar. Mysal üçin, rus ilçisi Artemiý Wolynskiý Şa Hüseyini şeýle suratlandyrýar:

«Kyrk ýaşdan geçen Şa Hüseyin orta boýly bolup, gol-aýaklary kelte. Şonuň üçin ol aýak üstünde kân durup bilenok. Mylaýym adam bolan şa biraz utanjaň. Ýany elmydama janpenaly gezýän şa ruhanylara uly hormat goýýar we köplenç şolaryň ýanynda bolýar. Keýp çekmegi aşa gowy görýän şa döwlet işleri bilen meşgullanman, wagtynyň köpüsini haremhanada geçirýär...»

Eýrana her tarapdan duşmanlar hüjüm edýär, emma şa öz tabynlygyndakylara-da agalyk edip bilenok. Gozgalaňyň bolmadyk ýeri ýok diýen ýaly. Hyrady owganlar basyp alypdyr. Özbekler Maşada hüjüm edipdir we paýtagty owganlaryň basyp almagyndan gorkulýar... Eýranyň harby güýji bolsa diýseň gowşak, esgerleriniň sany-da ýol diýiljek derejede az. Meniň synlamalaryma görä, şa diňe 30 müňe golaý esger toplam biler.»
(Okan Ýeşilot «Şanyň ýurdunda Pýotr I-niň Eýrandaky ilçisi Artemiý Wolynskiniň Kawkaz boýunça beren habarnamasy»).

Ahyrynda Eýranda gurlan iň uly türk(men) dinastiýasynyň soňuny 1722-nji ýylda Gilzaý puştunlarynyň kethudasy Mirweýis han getirdi. Mirweýis han sefewi goşunyny ýeňenden soň Ysphyany basyp alypdyr we şondan soňky türk(men) hanedanlygy gurulýança sefewi hanedanlygynyň taryh sahnasyndan çekilmegine sebäp bolupdy.

Mehmed Mazlum ÇELIK.

celikmehmedmazlum@gmail.com Taryhy makalalar